

ЭТНОГРАФИЯ

XIII-XV АСРЛАРДА МОВАРОУННАХР ВА УНГА ТУТАШ
ХУДУДЛАРДАГИ ЭТНИК ҲОЛАТ

Абдуллаев Улуғбек Сайданович
Андижон машинасозлик институти
профессори, тарих фанлари доктори

Аннотация: Ушбу мақола XIII-XV асрларда Даштикипчоқдан Мовароуннахр ва Хоразм ҳудудларига кўчиб ўтган этник жамоалар, уларга хос этнонимлар ва бу ҳудудлардаги этносиёсий ҳолатни таҳлилига бағишланган. Мақолада мўғул истилосини Мовароуннахрнинг маҳаллий аҳолисини этник таркибига таъсири ва айрим этносларни бу жойда жойланиш ҳолати кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Мовароуннахр, этник ҳолат, мўғул истилоси, жалойирлар, барлослар, сулдузлар, кипчоқлар, арлотлар, қовчинлар, Темур тузуклари.

Аннотация: Эта статья посвящена анализу этнических команд, которые перешли в районы Моварауннахр и Хорезма в столетиях XIII-XV, к анализу этнических имен в этих областях. Статья показывает влияние монгольского таланта на местное население Моварауннахра на этнический и некоторый этно в этом месте.

Ключевые слова: Моварауннахр, этническое состояние, монгольский талант, жалойиры, барлосы, сулдузы, кипчаки, арлаты, кавчины, Темур тузуклари.

Annotation: This article is devoted to the analysis of ethnic teams that moved to Movaraunnahr and Khorezm areas in the XIII-XV centuries, to the analysis of the ethnames in these areas. The article shows the impact of the Mongolian talent to the local population of Movarunnahr to ethnic and some ethnos in this place.

Keywords: Movarounnahr, ethnic condition, Mongolian talent, jalairs, barlass, sulduzs, kipchaks, arlats, kavchins, Temur tuzuks.

XIII асрнинг биринчи чорагида Ўрта Осиё халқлари ҳаётида мудҳиш воқеа содир

бўлди. Чингизхон бошчилигидаги мўғул кўшинларини босқини натижасида Мовароуннахр ва унга туташ ҳудуддаги шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлди. Асрлар давомида ривожланиб келган дехқончилик ва ҳунармандчилик маданияти, илм-фан тараққиёти таназзулга юз тутди..

Муғуллар ҳақида кўплаб тарихий маълумотлар бор. Бироқ “муғул” атамаси ҳалигача аниқланган эмас. X-XI асрларда асли Амур дарёси бўйларида яшаган 16 та уруғ қабилани бирлаштирган татан (татор)лардан мохэ (муғул) этнонимли бир қabila ажралиб чиқади[6]. XII аср ўрталарига келиб Бойкўл кўли атрофи ҳозирги Муғулистон ҳудудларида яшовчи туркий ва тунгус-манжур қабилаларининг кўпчилиги Есугай баҳодир раҳнамолигидаги муғуллар таъсирига ўта бошлайди.

Бу даврда ҳали бўйсиндирилмаган татар, маркит қабилалари муғул қабиласининг асосий рақиби ҳисобланар эди. Душман томонидан ўлдирилган муғуллар сардори Есугай баҳодирнинг ўғли Темучин тез орада отасидан кейин пароканда қабилаларни ўз қўл остига бирлаштирди, итоат қилмаган қабилаларни эса мажбуран бўйсиндирди.

1206 йили Темучин “Чингизхон” деган фахрий ном билан “Еке Мўнғол улус” (Буюк муғул давлати) га асос солди. Бу вақтга келиб унга Муғулистондаги кўплаб қабилалар бўйсунар эдилар.

Чингизхон 1209 йили танғутларни, 1211 йили уйғурларни ва 1215 йили Хитойнинг шимолий ҳудудидаги халқларни, 1218 йили эса найман ва Шарқий Туркистондаги бошқа этник жамоаларни тобе этди. Улардан навбатдаги истилочилик юришларида фойдаланиб,

сараларини (ҳарбий ишларда мохирларини) ўз қўшинларига қўшиб олди. Шундай қилиб, Чингизхон қўшини Ўрта Осиёга юришлари олдидан этник жиҳатдан муғул, туркий, хитой тилларида сўзлашувчи халқлардан иборат эди.

1219 йили Чингизхон ўз ўғиллари бошлиқ, 200 мингга яқин қўшин билан ўша даврда Шарқдаги энг кучли давлат ҳисобланган, бироқ айни вақтда саройдаги ихтилофлар гирдобига тушиб қолган Хоразмшоҳлар давлати устига ҳарбий юриш бошлади. Кўп минг кишилик пухта тайёрланган Чингизхон қўшинлари 1221 йили Хоразмшоҳлар давлатини босиб олди.

Муғуллар босқинидан кейин Моворауннаҳр ва унга туташ ҳудудлар қарийб ярим аср давомида ўзининг этник таркибини тиклай олмади. Аҳоли сони кескин камайиб кетди. Унинг этник таркиби деярли ўзгармади. Анча вақтгача ушбу ҳудудга янги этник гуруҳлар кўчиб келмади.

Маълумки, XIII асрнинг 60 йилларига келиб, муғул империясини емирила бориши натижасида Чигатой улуси ташкил топди. Бу давлат Ила дарёсининг жануби-шарқий минтақаларидан то Амударёгача бўлган ҳудудларни ўз ичига олди. Кейинчалик бу давлат (XIV асрнинг 40 йиллари) икки-шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетди. Шарқий қисми “Муғулистон” ёки “Жете” деб атала бошланди.

XIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан Моворауннаҳр ва унга туташ ҳудудларга бир қатор турк-муғул қабиаларини кириб келиб жойлашиши кузатилади. Улар бу ҳудуддаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва этномаданий жараёнларда фаол иштирок эта бошладилар. Кейинчалик маҳаллий аҳоли билан этногенетик алоқаларга ҳам киришиб, қўшилиб кетдилар.

XIII асрнинг 60 йилларида Моворауннаҳр ҳудудига дастлаб жалойир, барлос, ковчин ва орлот каби этник гуруҳларининг айрим қисмлари келиб ўрнашганлар. Ушбу этнонимли этнослар ҳақида қисқача тўхталамиз.

*Жалойир*нинг этник мансублиги юзасидан бир қатор фикрлар билдирилган. Рашид-ад-дин ўзининг “Жоме-ут-таворих” номли асарида жалойирларни монғул деб аталувчи турк қабиалари қаторида тилга олган. Унинг ёзишича жалойирларнинг илк аجدодлари Муғулистоннинг Онон дарёси ҳавзаларида яшаганлар. Улар ўнта қабилага бўлинганлар. Ҳар бир қабила ўз саркардаси (қабила бошлиғи) томонидан бошқарилган жалойирлар мана шу ўнта қабиаларни бирлаштирган йирик этник уюшма бўлган.

XIII асрнинг биринчи чорагида уларнинг катта бир қисми Или дарёси бўйларига келиб яшайдилар ва шу асрнинг 60 йилларида эса жалойирларнинг айрим гуруҳлари Ангрен воҳасига ҳамда Хўжанд атрофларига келиб ўрнашадилар.

Ушбу этносни қайси тилда сўзлашганлиги юзасидан ҳам олимлар ҳар хил фикр-мулоҳазалар билдирганлар. Масалан, В.В.Бартольд ва Н.П. Петрушевский сингари шарқшунос олимлар жалойирларни муғул тилли халқ бўлган, деб таъкидладилар[3;172]. Тилшунос олим С.А. Аманжолов эса жалойирларнинг асосий негизи турклар бўлган, деб ҳисоблайди[1;43-45]. Ушбу фикрни элшунос олим К.Шониезов ҳам қўллаб-қувватлайди. “Кейинчалик-деб ёзади К.Шониезов-жалойирларнинг аجدодлари мўнғул тилли халқлар таъсирига тушиши натижасида, мўнғул деб аталган бўлишлари мумкин”[7;385].

Жалойирлар Ангрен воҳасига келиб ўрнашганларида туркийда сўзлашганлар. Улар Амир Темурнинг қўшинлари таркибида бир қатор ҳарбий юришларда қатнашган. Лекин, жалойирларнинг бошлиғи Баҳромнинг ўғли Одилшоҳнинг хиёнатидан кейин Амир Темур уларнинг Охангарон ва Хўжанд улусини тарқатиб юборади. Шундан кейин жалойирларнинг бир қисми Даштиқипчоққа қочиб ўтадилар. Моворауннаҳрда қолган гуруҳлари эса Амир Темур ва темурзодаларга садоқат билан хизмат қиладилар. Бу даврда жалойирлар кўчманчи ва яримкўчманчи ҳолда яшар, хўжалигининг асосий йўналиши чорвачилик эди. Кейинги

асрларда ҳам улар минтақадаги этник жараёнларда фаол иштирок қилганлар.

*Барлослар*нинг ҳам илк ватани Онон ва Керулен дарёси ҳавзаларида эди. Ўтмишда энг йирик қабиалардан бири бўлган барлосларнинг келиб чиқиши (этногенези) ҳақидаги маълумотлар кўп адабиётларда мавжуд. Бироқ, барлосларнинг этногенези юзасидан билдирилган фикр-мулоҳазалар бахслидир.

Тарихчиларнинг фикрича, барлос сўзи муғулча “семиз”, “кучли” деган маъноларини билдириб, туркий халқлар муғуллардан ўзлаштирган ушбу сўз “лашкарбоши”, “йўлбошчи” ва “ботир жангчи” маъноларини ҳам англатган. Чингизхон даврида барлослар йирик харбий кучга эга бўлиб, унинг ишончли харбий таянчи бўлган. Барлослардан бўлган Кубалай наён, Қорачур наён қабила Чингизхоннинг нуфузли амирларидан эди.

Шарқшунос олим В.В.Бартольд барлосларни ҳам муғул тилли халқлардан бири, деб ёзади. Шу фикрга асосланиб бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар ҳам барлосларни асоссиз равишда Муғуллар деб ҳисоблаб келдилар. Аслида улар туркий халқлардан бўлиб, узоқ давр мобайнида муғуллар қабила иттифоқи таркибидан яшаб, уларнинг тили ва урф-одатларини ўзлаштирганлар. Хитойшунос олим А.Ю.Зуев ёзма манбаларни чуқур ўрганиб, барлосларни этник келиб чиқиши туркийлар бўлган, деб қатъий айтган[4;178-185].

Улар XIV асрнинг биринчи ярмида Қашқадарё воҳаси (асосан Кеш вилояти) ҳудудига жойлашадилар ва мазкур вилоят уларга мулк қилиб берилади. Амир Темур салтанатида барлослар давлатнинг асосий таянчи бўлган. Барлослар Амир Темур уруғидан эканлиги билан фахрланганлар. Уларга салтанатда катта имтиёзлар берилган.

Барлосларнинг кейинги авлодларининг ҳаёти маҳаллий аҳоли билан ўзаро ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар асосида кечди. Бу ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

Ушбу асрда яъни XIII асрда Моварауннахрга кўчиб келган этник жамолардан яна бири бу *қовчин* этносивдир.

Мирза Муҳаммад Хайдарнинг “Тарихи Рашидин” номли асарида қовчинлар ҳақида баъзи бир малумотлар келтирилган. Масалан, ушбу асар муалифи “қовчин” атамаси “харбий” деган маънони англатишини, бу қабила Қашқар ва Хутонда яшаб турганда тўрт гуруҳга бўлинганлигини ёзади.

Қовчинлар Фарғона водийси ва Қашқадарё вилоятига, Ғузор атрофларига келиб ўрнашганлар. Уларнинг келиб чиқиши туркий этнослар билан боғлиқ. Ушбу этноснинг вакиллари кейинги асрларда темурийлар, хусусан Бобур хизматида бўлганлар.

Ушбу даврда Мовароуннахрга кўчиб келган *арлот*ларни аксарият тадқиқотчилар яқдиллик билан муғул қабиласи, деб эътироф этганлар. Рашид-иддин бу қабилани ҳақиқий муғул қавмларидан ҳисоблаб, унинг этнонимини келиб чиқишини Арлот исми кишининг номи билан боғлиқ, деб кўрсатади. Уларнинг катта бир гуруҳи ўша даврларда Сурхондарё вилоятининг жанубида, Термиз атрофларида ва Афғонистоннинг шимолий минтақаларида яшаганлар. Арлотларнинг ушбу гуруҳи кейинчалик Амир Темурга хизмат қилган.

Муғуллар ҳукумронлиги даврида XIII-XIV асрнинг биринчи ярмида яна бир қанча этник гуруҳлар Мовароуннахр ва унга туташ ҳудудларга келиб жойлашдилар. Бу даврларда ушбу ҳудудларга олчин, дуғлат, муғул, сулдиз, уйрот, баҳрин, маркит, манғит, қўнгирот қабиаларининг айрим гуруҳлари ҳам кўчиб келдилар. Ушбу қабиалар азалий кўчманчи этнослар бўлиб, асосан чорвачилик билан шуғулланганлар.

Бу даврда Мовароуннахр ва унинг теваарак атрофига келиб жойлашган ушбу этник гуруҳлар сон жиҳатидан унча кўп бўлмаганлигини таъкидлаб ўтиш керак. Моварауннахр ҳудудига кўчиб келиб жойлашган муғул қабиалари маҳаллий туркий этнослар муҳитида яшаб, тез орада

туркийлашиб ўз тилларини унитиб, туркий тилда сўзлашадиган бўлдилар. Боз устига уларда ўтроқлашиб жараёни ҳам тезлашди.

Шуни яна таъкидлаб ўтиш керакки, Моварауннахрга муғул-турк қабилалари тўла кўчиб келмаганлар.

Бу даврда ушбу этник жамоаларнинг айрим гуруҳлари Моварауннахр ва бошқа ҳудудларга кўчиб ўтсалар, асосий қисми ўзлари яшаб турган жойларда қолганлар.

Энди Амир Темур ва темурийлар даврида Моварауннахр ва унга туташ ҳудудларда яшаган этник жамоалар ҳақида тўхталамиз.

Маълумки, “Темур тузуклари” номли асар Амир Темур ва унинг авлодлари даврида юртимизда кечган ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Шу билан бирга, ушбу асарда ўша даврда Моварауннахр ва унга туташ ҳудудлар аҳолисини этник таркибига оид кўплаб қимматли маълумотлар ҳам мавжуд.

Соҳибқирон қарамоғида 40 аймоқ бўлиб, улардан 12 таси унинг хос навкарлари ҳисобланган. Бу хусусида “Темур тузуклари”да қуйидаги қайдлар бор. “Қарамоғимдаги қирқ аймоқдан ўн иккитасига барлос, тархон, арғин, жалойир, тулкичи, дўлдай, муғул, сулдуз, тўқай, қипчоқ, арлот, тоторга тамға берилсинким, булар менинг хос навкарларим бўлиб ҳисоблансинлар”[5].

Бундан ташқари қолган 28 та аймоқ бошлиқларига улус амирлиги берилганлиги кўрсатиб ўтилган.

Юқорида кўрсатиб ўтилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Амир Темур ўзи мансуб бўлган барлос уруғига катта имтиёзлар берган. Кўпинча соҳибқирон ўзининг йирик саркардаларини шу уруғ вакилларида тайинланган. “Темур тузуклари” да кўрсатилишича Амир Темур барлос уруғидан тўрт кишини ул-умаро қилиб тайинлаган. Булар Амир Худойдод, Амир Жаку, Амир Ийгу Темур ва Амир Сулаймоншоҳ. Барлос уруғидан яна 100 киши мингбоши лавозимига тайинланган.

Биз олдинги саҳифаларда барлослар, арғинлар, жалойирлар ва қипчоқлар ҳақида

тўхталган эдик. Уларнинг этник мансублиги ва айрим этник хусусиятлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирганмиз.

Амир Темур ишонч билдирган қабилалардан яна бири бу сулдузлардир. “Сулдуз улусидан Элчи Баходирга амирлик мартабасини бердим” деб ёзилган “Темур тузуклари” да. Сулдуз этноними Рашид-ад-диннинг “Жоме-ут-таворих”, Абулғозийнинг “Шажараи турк”, Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарларида тилга олиб ўтилган. Алишер Навоий ҳам “Агар барлос, агар тархон, агар арлот, агар сулдуз” деб сулдуз этнонимини қайд қилган эди.

Ўзбекистон фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган “Насабномайи ўзбек” ва “Тарихи Соми” кўлёзма асарларда сулдуз-92 бовли ўзбек уруғлари сирасига киритилган[2;130-131]. Айрим олимлар сулдуз атамаси муғулча сўз бўлиб “байроқдорлар” маъносини билдиради; деб айтадилар.

Ушбу этнос чингизийлар давлати таркибида Муғулистон Хитой ва Эронда хизмат қилишган. Сулдузларнинг катта бир гуруҳи Чингизхон кўшини сафида Дашти Қипчоқда, айрим гуруҳлари эса ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ва шимолий Афғонистонда жойлашган эди.

Сулдузларнинг катта бир қисми XIV асрнинг 50 йилларида Балхда яшаган. XVI-XVII асрларда сулдузлар маҳаллий ўтроқ аҳоли таъсирида ўтроқлашиб, XVIII-XIX асрлар мобайнида улар Ўрта Осиё ва Афғонистондаги халқлар таркибига қўшилиб кетдилар.

XX аср бошларида ўзбек халқ этник таркибида сулдуз этноними учрамайди. Ушбу атама фақат жой номлари (топонимлар) да сақланиб қолди холос. Масалан, Андижон вилояти Олтинқўл туманида Сулдуз қишлоғи мавжуд.

“Темур тузуклари”да “Муғул улусидан Темур Хожа ўғлонни амирлик мартабасига етказдим” деб кўрсатилган. Амир Темур амирлик мартабасига кўтарган Темур Хожа ўғлон ва у сардорлик қилган муғул халқининг этник тарихи ҳақида қисқача бўлсада қуйидаги маълумотларни келтириб

ўтиш мумкин. XIV-XV асрлар давомида муғулларнинг асосий қисми Муғулистонда яшар эдилар. Уларнинг айрим гуруҳи кейинчалик Чигатой улусининг шарқий минтақаларига (Етгисув, Шарқий Туркистонга) келиб жойлашганлар. Улар маҳаллий туркий халқларнинг этномаданий муҳитида яшаб, тил жиҳатидан туркийлашиб, муғул номини олганлар. “Темур тузуклари”да кўрсатилган муғул этник номи шуларга нисбатан ишлатилган.

Тарихдан маълумки, Амир Темур вафотидан кейин темурзодалар ўртасида зиддиятлар авж олди. Айниқса, XV асрнинг

иккинчи ярмида Сохибқирон авлодлари ўртасидаги бундай зиддият ниҳоятда кучайди. Натижада, Даштиқипчоқда яшовчи ўзбеклар темурийлар эгаллаб турган ҳудудларга тез-тез ҳужум қилиб, тинч аҳолини талаб кетар эдилар.

XVI асрнинг бошларига келиб эса Жўжихон авлодидан бўлган Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигидаги Даштиқипчоқ ўзбеклари Ўрта Осиёга бостириб кирдилар ва тез фурсат ичида бу жойларни эгаллаб, ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аманхўжаев С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-ата. 1959.
2. Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII в (писменные памятники). Т., 1985.
3. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии, Соч. Т.V. - С.172; Петрушевский И.П. Рашид ад-диннинг асарига кириш сўзи. (Рашид ад-дин. Сборник Летописей. М-Л. 1952. Т.2. Ч.1 М-Л. 1952. С. 29)
4. Зуев А.Ю. “Джами-ат-таворих” Рашид ад-дина как источник по ранней истории жалойиров. (Писменные памятники востока, историко-филологические исследования). Ежегодник, 1969. М. 1972. С. 178-185.
5. “Темур тузуклари” Т., 2011.
6. Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртларининг номураххассислик талабалари учун дарслик). Т., 2003.
7. Шониезов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.

ИСТОРИЯ СУРХАНСКОГО ОАЗИСНОГО ИСКУССТВА ВЫШИВКИ

Турсунов Нурулло Нарзуллаевич.

Термезский университет экономики и сервиса «Социально-гуманитарные науки» доцент кафедры, доктор исторических наук,

Аймуратова Дильфуза Бориевна.

Филиал ТТА Термез Работа с обращениями физических и юридических лиц начальник отдела контроля и мониторинга.

Аннотация. Целью данной статьи является ознакомление с вышивкой Сурханского оазиса, ее историей и развитием, ознакомление с национальной деятельностью по обучению вышивке и знакомство с процессом порабощения. В статье научно обоснованы стиль и примеры оазисного вышивального искусства, различные подходы к его формированию.

При этом рассказывается и о схемах вышивки и видах сшиваемых изделий.

Ключевые слова: искусство, вышивка, вышивка, украшение, народное ремесло, рукоделие, шелк, палак, созана.

Abstract. This article aims to introduce the embroidery of Surkhan oasis, its history and its development, the introduction of national embroidery training activities and the